

TƏSVİRİ SƏNƏT

UOT 745/749

Mehriban Şamsadinskaya
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
AZ1029, Bakı, Heydər Əliyev pr. 58,
E-mail: sha_meri@hotmail.ru

XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN ZƏRGƏRLİYİNDƏ ORNAMENTAL ƏNƏNƏLƏR

Məqalədə XIX-XX əsr Azərbaycan zərgərliyində mövcud olan ornamental ənənələr araşdırılır. Təhlilə qəlib tökmə, şəbəkə, mina və b. texnikalarda hazırlanmış sinə, qol, boyun və bel bəzəkləri cəlb olunmuşdur. Qeyd olunur ki, XX əsr Azərbaycan zərgərlik nümunələri bir çox yeniliklərin əlavə olunmasına baxmayaraq, klassik ornamental ənənələrin davamı kimi əsl sənət nümunələri səviyyəsindədirlər.

Açar sözlər: Zərgərlik, ornament, şəbəkə, nəbati, naxış, bədii.

Maddi mədəniyyəin bir sahəsi olan zərgərlikdə milli irsdən istifadə yeni istiqamət almışdır. Bu, xalq motivləri əsasında stilizə edilmiş müxtəlif bəzək elementlərində özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrinə aid nümunələrdə zərgərlik formaları özünün nəfis quruluşu ilə əksini tapmışdır. Məsələn, zərgərlik məmulatları və şəbəkə naxışlarının motivləri ilə ornamentləşmiş çoxsaylı parça nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycanda zərgərlik sənəti minilliklər ərzində təkamül yolu keçmişdir. Əsasən özünün bəzək elementləri, detalların incə, özünəməxsus ornamental formaları ilə diqqət çəkən müxtəlif məmulatlar sadəcə bəzək əşyası kimi deyil, həm də qeyri-adi sənət nümunələri kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ən sadə hazırlanma texnikasından mürəkkəb texnikaya qədər gəlib çıxan zərgərlik məmulatlarının uzun və maraqlı bir keçmişi vardır. Bahalı materiallardan hazırlanan çoxsaylı bəzək əşyalarının bizim eradan əvvəl XI-XII əsrə məxsus olması Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin böyük inkişaf yolu keçməsindən xəbər verir. Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çıxan zərgərlik əşyalarını təhlil edərkən o dövrün ustalarının nə qədər zərif və zövqlə işlədiklərinin şahidi oluruq.

Bu məmulatlarının çoxunun XIX əsrə aid olduğu məlumdur. Həmin dövrdə zərgərlik əsasən Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Şirvan, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində daha geniş yayılmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə – XX əsrdə ənənələr əsasında formalaşan zərgərlik sənəti digər sahələrdə olduğu kimi yeniliklərin əlavəsi ilə daha yeni mahiyyət daşımağa başlayır.

Qəlib tökmə üsulu ilə bəzək elementləri – sinəbəndlər, qolbağlar, boğazaltılar və s. hazırlanırdı. Döymə üsulu ilə forma yaratmaqla müxtəlif fiqurlar, heyvan fiqurları, balıqlar, nəbati elementlər “Baş bəzəyi” deyilən aksesuarlar üçün xırda elementlərdən – yarpaq şəkilli, gül bəzəkləri, ulduzcuqlar, aypara və s. düzəldilirdi. Döymə misgərlik – bu kimi texnikadan daha çox Naxçıvan-Ordubad rayonunda istifadə olunurdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış bəzək elementlərindən biri də şar formasında qızıl muncuqlar “hil”, “arpa”-lar idi. Həmin muncuqlar, ya ayrılıqda istifadə olunurdu və ya asma bəzəklərlə birlikdə taxılırdı.

XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən hil boyunbağı qızıldan hazırlanmış, öz sadə element həllinə baxmayaraq zərifliyi, incə tərtibatı ilə zövq oxşayır. Qızıl hillərin üzərində paxlava formalı həndəsi elementin aralarında kiçik nöqtələr verilmişdir ki, bu da ənənəvi həndəsi ornamenatal həll kimi diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid edilən “Piyalə-zəng” adlanan qızıl, minalı sallanma sığalar özünün uğurlu forması ilə yanaşı üzərindəki ornamental xüsusiyyətləri ilə də diqqəti özünə cəlb edir. Yüksək estetik zövqlə həyata keçirilmiş sığanın üst hissəsi aşağı hissədəki yarımşara nisbətən daha kiçik formadadır.

Sığanın saçaq kimi sallanan hissələri qızıldan həll edilmişdir. Onların üzərində xırda nöqtəli elementlərlə bəzədilmiş buta ornamental forması təkrarlanmaqdadır. Sığanın minalı olan hissəsi isə ağ fon üzərində göy, çəhrayı, açıq yaşıl kimi rənglərin istifadəsində bitki motivlərinin real formaları sistemli düzülüşə rombovari haşiyələrin arasında özünün harmonik ifadəsini təqdim edir. Qızılı rənglə harmoniya yaradan ornamental həll sığanın sənət əsəri kimi maraqlı oymasına səbəb olmuşdur.

Qəlib tökmə üsulu ilə hazırlanan “buta” sığalar Şərqdə daha geniş yayılmışdır. Almazlarla, mirvarilərlə bəzədilən şəbəkə ornamentləri ilə tamamlanırdı. Ümumiyyətlə, hamımıza məlum olduğu kimi Azərbaycan ornament sənətinin çox yayılmış bəzək elementlərindən biri badama bənzər naxış növü olan butadır. Hələ qədim zamanlardan türk etnosunda mifoloji düşüncənin simvolu olan buta elementlərindən bu gün də dekorativ-tətbiqi sənətin demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən zərgərlikdə əsas element kimi geniş istifadə edilir. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Bakıda yaradılan zərgərlik fabrikində badamı, paxlava və buta kimi bir çox ənənəvi motivlərdə dekorativ üsulla zərgərlik məmulatları həyata keçirilirdi. Müasir dövrümüzdə də zərgərlik əşyalarında da buta ornamentinin müxtəlif elementlərinə sıx rast gəlinir.

Məsələn, müasir dövrümüzdə fəaliyyət göstərən, qədim ənənələri yaşadan “Butalı” şirkəti tərəfindən həyata keçirilmiş qızıl qoşabutalı sığanı misal göstərmək olar. Butanın daxili hissəsinə bir tərəfdən yan uzunluq boyu yerləşdirilmiş incə şəbəkə elementlər qoşabutanı daha zəngin formalarla, xüsusi nəfis tərtibatda təqdim edilməsində əhəmiyyət kəsb edir.

Filiqran (şəbəkə) zərgərlik üsulü müxtəlif və mürəkkəb kompozisiyasına görə başqa zərgərlik texnikalarından fərqlənirdi. Məmulatın detallarını medalionlar, çox yarpaqlı güllər, ulduzlar, ləçəklər, aypara, buta şəkilli elementlər təşkil edirdi. Bütün qızıl-

bəzək əşyaları qiymətli daşlarla bəzədilirdi. Ən çox işlədilən və sevilən daşlardan yaqut, zümrüd, firuzə daşları idi.

Şəbəkə qızıl bəzəklərindən “boğazaltılar” sinəbəndlər çox yaruslu formada işlənirdi. Sonra həmin yaruslar asma elementlərlə və qiymətli daşlarla tamamlanırdı. Kompozisiyanın kulminasiya nöqtəsi mərkəzdə yerləşən medalyon idi. Səkkizlənçəkli gülün arasından aypara şəklində asma bəzək üzərində zümrüd, yaqut və firuzə qaşlarla işlənən bu bəzək əşyası “boğazaltı” adlanırdı. Filiqran üsulu ilə hazırlanan qadın bəzək əşyalarından qızıl sac sancaqları, bel kəmərlərini misal gətirmək olar. Bu cür kəmərlər düzbucaqlı plastinkaların bir-biri ilə zəncirlər vasitəsi ilə birləşməsi nəticəsində düzəldirdi.

Qədim dövrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərindəki dövrün bəzək əşyalarından sığalar filiqran üsulu ilə hazırlanan “şar sığa”, “badamı sığa”, “üç düymə” və s. öz incə işlənmə texnikası ilə seçilirdi. Filiqran üsulu ilə hazırlanan daha bir neçə növ bəzək əşyalarını məsələn, “çutqu qabağı” baş bəzəyini misal göstərmək olar.

XIX-XX əsrə aid olan zərgərlik əşyalarından minalı (emal) zərgərlik əşyaları daha çox məşhur idi. Fonu ağ emalla örtülmüş qızıl məmulatlar qırmızı, göy, yaşıl rənglərin bütün çalarlarında nəbati ornamentlərlə bəzədilirdi. “Piyalə-zəng”, “İrani” və “şar” sığaları rəngli mina ilə işləyib hazırlayırdılar.

Zərgərlik bəzək əşyaları XIX əsrdə qiymətli metallardan qızıldan başqa gümüşdən də hazırlanırdı. Gümüşdən əsasən kəmərlər düzəldirdilər. Filiqran üsulu ilə hazırlanan bu kəmərlər öz incəlikləri ilə nəinki Azərbaycanda, dünyanın hər yerində seçilirdi. Kəmərlərdən sallanan kiçik ölçülü xəncər və bıçaqlar kəmərləri daha möhtəşəm edirdi. Çoxəsirlik Azərbaycan ənənələri nəsil-dən-nəsilə ötürülərək müasir dövrə qədər gəlib çıxaraq daha da təkmilləşmiş və yeni formalar almışdır.

1957-1958-ci illərdə Bakıda yerli sakin Gülbala Hüseynov tərəfindən hazırlanmış sinəbənd öz görünüşünə görə klassik ənənələri qoruyub saxlaması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəbəkə elementləri ilə bəzədilmiş sinəbəndin silsiləri daxildə yerləşdirilmiş olduqca zərif tərtibata XIII-XIX əsr zərgərlik nümunələrinin bir çoxunda rast gəlmək mümkündür. Daşlarla elementlərin arasına atılmış kiçik nöqtələr onun bədii formasını daha da zənginləşdirmişdir. Silsilələrdə romb və balıgabənzər formaların verilməsi bir-birini əvəz edən ardıcılıqla təkrarlanmaqdadır. Şəbəkənin medalyonla birləşən hissəsi çoxlənçəkli gül elementinin böyük forması ilə birləşdirilmişdir. Elementin daxilində ləçəkləri birləşdirən şəbəkəli bəzəklər onun formasını mükəmməl şəkildə təqdim edir.

Sinəbəndin əsas hissəsi olan medalyon bölmə daha mürəkkəb ornamentasiya həlli ilə diqqəti cəlb edir. Aypara və ulduz elementinin işləmələrlə, şəbəkəli elementləri həll edilməsi ilə yanaşı, qırmızı və göy rəngli daşlardan sadəcə mərkəzi hissələrdə istifadə nəfis tərtibatı göz önündə canlandırır. Ulduz fərqli olaraq on guşədən ibarətdir. Ayparanın daxilində butanın üslublaşdırılmış formasından arxa-arxaya təsvir istifadəsi ilə həll edilmişdir.

Silsilə hissədə istifadə edilən saçaqlar medalyonun da bəzədilməsində uğurla öz estetik gözəlliyini təmin etmişdir.

1913-cü ildə Bakıda Usta Məşədi İbrahim adı ilə tanınan usta sənətkar tərəfindən hazırlanmış kəmərlər öz bəzək elementləri ilə sadəcə bir əşya deyil, sənət əsəri kimi xüsusi dəyərə malikdir. Gümüş kəmərlər mina, cızma və basma texnikası ilə həll edilmişdir.

Kəmər in əyri xətlərlə bir-birinə keçirilən həndəsi elementlərinin arasına atılmış stilizə edilmiş xırda çiçək və yarpaq naxışları mürəkkəb ornamental kompozisiyaya malikdir. Nöqtələrin əmələ gətirdiyi axarlı xətti keçidlər sanki kəmər in üzərində su kimi axıb öz yoluna davam edir. Kəmər in aralıqlarında sistemli şəkildə sıralanmış minalı hissənin qəhvəyi, sarı, yaşıl, göy kimi rənglərdən yaradılmış ləçəkli gül təsvirləri ilə mükəmməlləşdirilmişdir. Çox incə xırda təbiət motivlərinin istifadəsi kəmər in xüsusi olaraq zəngin işləmələrlə ornamental kompozisiyasını təqdim edir.

XX əsr in əvvəllərinə aid Qarabağda hazırlanmış digər bir gümüş kəmər isə daha fərqli ornamental həllə malik olması ilə diqqət çəkir. Bundan əvvəlki məmulatda daha çox həndəsi və reala yaxın təbiət motivlərindən istifadəyə üstünlük verilmişdirsə, burada yarpaq və çiçək motivlərinə daha çox yer verilmişdir. Yarpaq və güllərin stilizə edilmiş formalarla keçidi klassik ornamental ənənələrin mükəmməl həllini öz üzərində cəmləşdirmişdir. Kəmər in başlanğıc hissəsində kiçik ləçəkli çiçək elementinin sadə forması onun digər hissələrinin zənginliyinin daha önə çıxmasına imkan yaratmışdır.

Bəzək əşyasının kəmər hissəsində xırda xətti elementlər haşiyə rolunu icra etməkdədir. İki tərəfdən uzanan düz xəttin daxilində olan nöqtəli bədii ifadələr öz sadəliyi ilə əsas bəzəklərin daha qabarıq önə çıxmasına şərait yaradır.

Qarabağda hazırlanmış qızıl ay-ulduz asma nümunələrindən biri XIX əsr in sonu, XX əsr in əvvəllərinə aid edilir. Onun qiymətli daşlarla bəzədilməsi ornamental həllini daha da zənginləşdirmişdir. Şəbəkə texnikasında həll edilmiş asmanın bədii formasında istifadə edilmiş zəngin bəzək elementləri də əsasən klassik ənənələrin təsirindən yararlanaraq həyata keçirilmişdir.

Ulduz hissə on guşədən ibarətdir. Qırmızı və ağ daşların sistemli təkrarlanması xətti həndəsi elementlərin arasında onun parlaq və göz oxşayan nümunəsinə diqqəti cəlb edir. Yuvarlanaraq halqalar əmələ gətirən həndəsi elementlər ulduzun hər guşəsinin daxilində eyni formada təkrarlanmadadır.

Ay olan hissədə əsasən buta elementində istifadə edilmişdir. Bir cüt butanın bir-birinə arxa-arkaya dayanması mərkəzdəki iri qırmızı daşın da istifadəsi ilə mükəmməl xarakter daşıyır. Müxtəlif xətti elementlərin sonluğunda yenə də butanın üslublaşdırılaraq ümumi kompozisiyaya tabe edilmiş formasından uğurla istifadə edilmişdir. Ayparanın sonluqlarında mirvari muncuqlar qızıl asılqanlarla əsas hissəyə birləşdirilmişdir.

1947-ci ildə Bakıda İsmayıl Məmmədov tərəfindən hazırlanmış Quran qabının bədii forması da özünün zəngin bəzək elementləri ilə diqqəti cəlb edir. Qızıl, füzə, mirvari, korund kimi daşlarla bəzədilmiş Quranqabı şəbəkə texnikası ilə həyata keçirilmişdir. Qızıl hillərin arasında verilmiş ay-ulduzlar nöqtəli elementlərdən əmələ gəlmiş şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Beşguşəli ulduzun əsas hissədəki bədii ifadəsi, eləcə də Quranqabı olan hissədə verilmiş naxış elementlər də ümumi ornamental kompozisiyaya uyğun həll edilmişdir.

XX əsr Azərbaycan zərgərlik nümunələri üzərindəki kiçik təhlillərdən nəticə çıxararaq qeyd etmək olar ki, həmin zərgərlik əşyaları bir çox yeniliklərin əlavə olunmasına baxmayaraq, klassik ornamental ənənələrin davamı kimi əsl sənət nümunələri səviyyəsindədirlər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva M. Azərbaycan zərgərləri. Bakı: 2004, 248 s.;

2. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı: Elm, 1978.;
3. Kərimov L., Əsədova S. Vədii metal ustaları (zərgərlər). Bakı: 1964.;
4. Садыхова С.Ю. Традиции геометрического орнамента в азербайджанском ювелирном искусстве // «Известия по архитектуре и искусству». №1 – Баку, 1997, с. 69-71.
5. Садыхова С.Ю. Ювелирное искусство Азербайджана в контексте развития многосторонних культурных взаимосвязей. Монография. Баку: Элм, 2009, 274 с.
6. <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21832>

Мехрибан Шамсадинская
Орнаментальные традиции в азербайджанском ювелирном искусстве XIX-XX веков
Резюме

В статье рассматриваются орнаментальные традиции азербайджанских украшений XIX-XX веков. Анализу подвергаются нагрудные, ушные, ручные и поясные украшения, исполненные в технике литья, филигрании, эмальерной и др. техниках. Отмечается, что, несмотря на то, что в XX веке появилось много инноваций, образцы азербайджанских ювелирных изделий находятся на уровне лучших образцов искусства как продолжение классических орнаментальных традиций.

Ключевые слова: ювелирные изделия, орнамент, филигрань, растительный, узор, художественный.

Mehriban Shamsadinskaya Ornamental traditions in the Azerbaijan jewelry art of the XIX-XX centuries
Summary

The article discusses the ornamental traditions of Azerbaijani jewelry XIX-XX centuries. Lapel, ear, hand and waist jewelry made in casting, filigree, enamel and other techniques are analyzed. It is noted that, despite the fact that many innovations appeared in the twentieth century, samples of Azerbaijani jewelry are at the level of the best examples of art as a continuation of classical ornamental traditions.

Keywords: jewelry, ornament, filigree, floral, pattern, artistic.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019 **Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 27.05.2019** **Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.06.2019**

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətsünəşliq üzrə elmlər doktoru, professor Cəmilə Həsənzadə

ADMİU-nun Elmi Şurasının 06 iyul 2019-cu il, 09 saylı qərarı ilə çap olunur